

Abditus:

Nekaj spominov na drja Janeza Ev. Kreka.

Leta 1896. ali 1897. menda sem prvič videl drja Janeza Ev. Kreka, na nekem delavskem shodu, sredi množice, ki se je pripravljala na medsebojni pretep. Med teisti in ateisti, med „rdečimi“ in „belimi“ socialisti-delavci se je sukalo nekdo v črni duhovniški obleki. Ko je stopil na oder, so mu nekateri zaploskali, drugi so piskali — množica je vreščala. Kmalu po njegovih prvih besedah je nastal mir, z močnim, komaj za spoznanje jecljajočim glasom je krepko oblikoval svoje misli, na medklice je odgovarjal s pikrim humorjem: — mož je obvladal razburjene, na pretep pripravljene ljudi. Srednjevelik, širokopleč, nekoliko usločen, pod visokim čelom z blesketajočimi naočniki v zlatem okviru, je živahno gestikuliral z rokami, grobo je grešil nad pisanimi demostenskimi etiketami. Kakor da vleče misli z roko na dolgi nitki iz glavé — tako se mi je zdelo. To je bil dr. Krek, tedaj še malo znano, malo upošteevano bojno ime. Pobijal je materializem, slikal ga je kot grob produkt človeškega razuma, ki je zmoten že zato, ker je v nasprotstvu s srcem in čustvom; polemiziral je z revolucionarnim socializmom, kakor so ga zamislili Marx, Engels, Lassalle, razlagal je svoja načela, ki so jih ugotovili v svojih spisih baron Vogelsang, škof Ketteller in drugi krščanski filozofi novejše, socialne dobe. Pobijal je revolucijske nauke francoskih blankistov, ruskih bakunincev, Marxovo materialistično razlago zgodovine, Lassallove „židovske“ domislice; — vse je šlo pod kritični nož, rezal je in razkosaval, primerjal, hvalil, grajal, obsojal — zdravje je kipelo iz njega. Ne vem, je-li bil tisti lepi večer pridobil kaj pristašev, to pa vem, da je množica onemela pod pomirljivim vtiskom njegovega mnogostranskega znanja. Njegov načelni nasprotnik, Ethin Kristan, je bil nadarjen in nagel debater, izveden v socialnih teorijah, in debata se je zavlekla pozno v noč. Množica je mirno vztrajala, in se naslajala ob umskem boju. To ni bil več navaden politični shod, to je bila kulturna vzgoja načelno nejasne množice. Prenaglo so ji hitele ure v noč. Nepobotana, razprta na dva tabora, fanatična, in vendar zadovoljna, se je naposled razšla, v zavesti, da to,

kar je slišala od obeh strani, ni bilo glotno žito, kakršno se ji je navadno podajalo. Zunaj v črni noči, v temi hišnih senc, pa je bila pripravljena policija, da bi čuvala lastnino dostojnih, spečih meščanov grabežljivih rok — „petrolérjev“!

Krek se je rodil na Božič leta 1865. pri Sv. Gregorju nad Sodražico na Kranjskem. Po čudovito lepih šumah, lasti rodbine Koslerjeve, iznad katerih kipi razvalina nekdanje graščine Orteneka, te vodi vabljiva pot na vršiček pogorja, v farno vas. Ondukaj imaš prelep razgled po dolenjskih holmih in kotlinah. Krekov oče je bil proletarski selilec, ljudski učitelj. Krek je prišel pozneje na Gorenjsko, nazadnje v zagatno, toda romantično selsko dolino. Te kraje je Krek vzljubil, navezali so ga nase, tu in tam je gledal pomlad z zelene gore. Če gledaš svet od Sv. Gregorja, daleč naokoli, kamor nese oko, povsod se ti belijo med zelenjem kmetiški domovi, na holmih cerkve, po valovitem brdju so spomladi travniki in slemena en sam prešeren vrt pisanega cvetja. Nobeno tovarniško poslopje ne kazi deviške pokrajine, na kateri se poznajo še stopinje fevdalca, nobeden plavžarski dimnik, bljujoč črno sajaste proge dima, ne kali zračne sinjine. Če gledaš iz patrijarhaličnih Dražgoš ali iz romantične višine Prtovča, kamor je hodil Krek sleherno leto na odpočitek — „med molčeče krave in voličke“ — opaziš med njivami, košenicami in gozdovi zgolj kmetiška domovanja — bogata in ošabna, borna in ponižna. Samo dolí v čeburu, v kotlini Železnikov, te spominjajo ostanki nekdanje domače industrijske obrti na žebljarsko pesem. Na vse strani breg, po njem se muči trudni, znojni poljedelec. Jesen je ondukaj rdeča od bukev, ožganih v hladnih nočeh, zima je težka, zavita v debel sneg. Samo pomlad je vesela, godčevska, ko ozeleni bukev v gori in se oglasi kukavica. Ljudstvo, ki tod živi, je konservativno od težkega dela, poplašeno od mučnih vsakdanjih skrbi; s pokajočimi srci se pripravlja na daljno težko pot čez ocean. To pomladno veselo in zimsko težko pokrajino je nosil Krek vse življenje s seboj, čul je pokajoča srca izseljencev, videl žalostne ostanke davno cvetoče obrti, osamela nakla, popuščena kladiva. Znanost mu je dala vid, da je spoznaval davna in bodoča pota tega težko obremenjenega ljudstva. Vsa njegova mnogotna svojstva so se zgostila v njem; realistična misel se je poglobila, pesniška duša je zapela, vse pa se je zlilo v najčistejši altruizem. Kot duhovnik krščanstva je stremel, da najde v njem tisto živo idejno krepkost, ki bi mogla objeti in jasno predočiti duševna in gmotna protislovja moderne družbe in jih medsebojno harmonično pobotati; zakaj duhovidec je videl v bodočnosti kolosalen boj, ki se pripravlja med revolucionarno demokracijo in gmotno socialno avtokracijo, in hotel je pojmiti bodočo evolucijo.

Ko je stopil v javnost, je bil filozofsko že gotov sam s seboj. Njegov svetovni nazor je temeljil v krščanstvu, umstveno in čustveno doživljenem, po svojih idejnih nagibih je nekoliko nalikoval abéju Fromentu, ki ga popisuje Zola v svoji triologiji Pariz — Rim — Lurd. Krščanstvo mu je

bilo izhodišče vsega, nánj je naslonil svoja socialna, politična in moralna načela. V verstvu je spoznaval socialno dobrino človeške družbe, filozofsko razloženo in porabljeno po vélikih mislecih krščanstva. Človek je po naturi veren in dober — s to devizo se je bojeval tudi v vsakdanjem življenju. Ostal ji je zvest, čeprav je imel hude izkušnje; ljudje so namreč ostali zvesti svoji pohlepni, gospodstvaželjni, sebični naravi. On pa je nosil svoje misli in srce na odkritem pladnju med njimi. Umstveno in čustveno se je vživil v novo vero človeštva, v socializem, ki je zanj isto-tako izhajal iz krščanstva. V njem je videl element, ki krščanstvo pomladi, mu nakloni njegovo prvotno svežost in tako pomore bednemu in zmotnemu človeštvu. Tej svoji filozofski podstavi je ostal zvest vse svoje življenje. Iz tega naziranja se dadó razložiti vsa mnogotera navidezna protislovja njegovih dejanj.

Zato je bil ob svojem nastopu nekako osamel, malo jih je bilo, ki so ga razumeli, ne veliko več, ki so mu sledili. Stranka, ki jo je poklical v življenje, je bila majhna in revna. Reveži so se ga oklenili; bil je njih up, plen njih človeške goltnosti in sebičnosti. On je dajal, če je imel; kadar ni imel, je prosil drugod za druge. Konservativci, zvesti čuvarji spečega ljudstva, ga niso razumeli, bil jim je preveč radodaren, demokratičen, samosvoj. Pod črno suknjo rdeče srce — tako se je glasila njih razsodba. Dogodki pa so jih prehiteli. Država je bila primorana ugoditi zahtevi politiško brezpravnih mas, ki so umstveno začele soglašati z utopističnim, blankističnim in bakunističnim socializmom. Dala jim je volilno pravo — takoimenovano peto kurijo v stanovskem parlamentu. Leta 1897. je poslala Kranjska kot zastopnika teh politiških zapostavlencev v dunajski parlament Kreka. Volilni boj je bil le v mestih in trgih ljut, kjer se je bila že razpredla ideja revolucionarnega socializma med delavstvom. Vélika masa po kmetih je bila še lena, nesamostojna, brez brige za svoj pravni in politišni položaj. V Ljubljani je bil zmagal Krek šele v ožji volitvi z rdečim socialistom, kmetski volilci so mu naklonili sijajno večino. Boj med revolucionarnim in krščanskim socializmom je ob tej priliki vzplamenel z vso silo, in Krek je v parlamentu krenil na desno, kjer je našel njegov svetovni nazor večjo oporo in silo. Vsled svojega globokega sociološkega znanja je postal glava konservativne desnice. V parlamentu je s poudarkom izrekel besede, ki so osupnile demokrate v domovini. Tedaj je namreč avstrijska vlada razpustila véliko stanovsko organizacijo železničarjev, zaplenila ji premoženje in obtožila nje vodnike, češ, pripravljate politišno-socialno revolucijo. Krek je to reakcionarno vladno dejanje odobril, potrdil, da je bivša organizacija stremela po revoluciji na načelih brezverstva. To njegovo dejanje je edini madež na njegovem demokratičnem mišljenju in čustvu, zdelo se je vsakomur, ki je poznal njegovo liberalnost, nerazumljivo, politiško plehko. Najbrže ga je zavedla tedaj po vsej Avstriji razpaljena politišna strast proti širečemu se/revolucionarnemu socializmu, mogoče pa je tudi, da

se je zbal osamelosti, ki mu je grozeče pretila, ako se samovoljno odruši od konservativne večine tedanje slovenske delegacije. Torej politični oportunist. Pozneje je to svojo načelno zmoto popravil s svojim močnim sodelovanjem pri socialni zakonodaji, ki nosi krepke odtiske njegovega socialnega znanja. Zadnja leta pred svetovno vojno je posvetil vse svoje socialno znanje in duševno moč načrtu splošnega socialnega zavarovanja, v katerem je videl našo narodno-socialno potrebo. Z njim je hotel podpreti trudnega majhnega poljedelca in onemoglega delavca rešiti mučne skrbi za starostno preskrbo. Kadar je šlo za socialne reforme ali njih izpopolnitve, za demokratizacijo državne ali deželne uprave, je bil Krek na mestu, z vso svojo izredno zgovornostjo se je vrgel v metež, razbistril je pojme, miselno in znanstveno-sociološko je podprl zahteve po formah.

Obogatil je slovensko literaturo, predvsem socialno literaturo. Podal nam je prvo teoretično knjigo o socializmu. Kot delo močne individualitete ni povsem objektivna, vendar je s svojimi bogatimi viri služila somišljeniku in nasprotniku. Ogromno gradivo je obdelal pregledno, posamezni odstavki so pisani naravnost literarno estetično, srčna ljubezen do predmeta greje vsako stran. Tudi drugi njegovi znanstveni, poljudno znanstveni in propagandni spisi so začrtali v našem kulturnem razvoju globoko brazdo, ker so vsled svoje vzgojne tendence in poudarjanja osnovnih nauk uplivali predvsem na učečo se mladino. Bil je zgleden kulturni orač. Ljubil je tudi lepo knjigo in časih je zahrepenel, da se udeleži tudi v tej smeri; pisal je ljudstvu igrokaze, zamašil je vrzel v naši dramatski literaturi. Videl je namreč, da preprosto ljudstvo hrepeni po estetičnem užitku ob praznih nedeljskih popoldnevih. Sam je bil silno izbirčen, naslajal se je le ob velikih delih svetovne slave. Nekoč je položil knjigo predmé: „V njo sem zaljubljen kot fant v dekleta!“ — Bila je „Mati“ Gorkega. Večkrat sem ga zalotil pri Šekspiru. — „Njegove reči so neumrljive, sveža, prikupna modra starost. Kakšne otročarije nam pišejo danes.“ — Povsod, v življenju, vedi in literaturi se je bojeval le za realne reči, nikoli za fantazme. Bil je empirik, v svojem duševnem gibanju je nalikoval ognjišču. Značilna zanj je sledeča epizoda: Sredi med številkami ga najdem nekoč. — „Poglejte“, pravi „zadnjič je nekdo v deželnem zboru trdil, da naš kmet žito dokupuje. To sem bil hud! Le pogledajte številke!“ — „Koruzo že!“ pravim, ko pregledam tabelo. „Res, glede koruze bi se dal pogovoriti, če je številka resnična. — „Tudi nekaj žita kupuje naš kmet, se mi zdi.“ — „Ne bo držalo!“ se je uprl. Statistika je govorila zanj, ostal je pri svojem. — „Toda v Avstriji smo se prekopienili, z 52 odstotki smo industrijska država; to je za nas važno. Dejstvo nas bo polagoma potisnilo na nova pota“, je dejal in se zamislil nad številkami.

V tihem zatišju se je rad razgovoril s svojimi načelnimi nasprotniki, zakaj bil je izredno občljiv. Kadar je zamislil kakšno novost, je skušal spoznati možne ugovore. Vsako novo započetje je temeljito pretehtal,

predno ga je izročil javni presoji. Pogovor z njim o javnih zadevah je bil res užitek. Odtod pa tudi njegovi uspehi. Nasilstva je obsojal, njegovi naravi so bila zoprna in težko jih je prenašal. V koliko je bil osebno odgovoren za to, da je imel domači politični boj, tudi kadar je šlo za sicer simpatične zahteve demokratizacije, zoprne oblike, to vprašanje mora ostati danes še odprto. Mislim pa, da se je marsikaj vpisalo v njegov račun po krivici. Versko je bil liberalen in toleranten, spoštoval je individualni način verskega uživanja veličine božanstva. Kršćanstvo mu je bila živa, večno klijoča ideja, ne zgolj mrtva dogma. Razumljivo je tedaj, da ga je dialektično mišljenje privedlo do spoznanja, da verstvo, ki živi v človeški naturi, tudi kot element socialnega žitja ne potrebuje varuštva materialne državne sile. Načelno ie bil torej za to, da se loči cerkev od države.

V gospodarskem pogledu nam je očrtal nova pota, socialno zamišljena. Sociolog je zapopadel proletarsko bistvo našega narodnega gospodarstva. Videl je, da nas kapitalizem ne le socialno, temveč tudi narodno tišči k tlom. Zato je kapitalistični tendenci izkoriščanja in izsesavanja delavnega ljudstva postavil nasproti načelo socialno-humanega zmisla dela za delavski sloj. Praktično je to načelo uveljavil z organizacijo zadružništva, ki mu ni bilo le posojilništvo, temveč nova gospodarska zvezna oblika med konsumentom in producentom. Prvi njegovi poskusi, organizovati konsumna in nakupovalna društva, so se ponesrečili, glavno vsled nezmožnosti njegovih praktičnih sodelavcev. To je bil hud udarec zanj, ki so ga delali odgovornega za vso škodo, ki je nastala iz polomov. Neuspeh ga je duševno sicer potrl, ni pa omajal njegovega upanja na končno zmago. Zadružna misel je vkljub gmotnemu polomu klila dalje in je končno ostala zmagovita. Ves dosednji razvoj zadružništva med Slovenci nosi pečat njegovega smotrenega dela za umevanje in razširjanje socialnega zadružništva. „Krekov nastop pomenja inkarnacijo zadružne misli, ki je Arhimedova točka slovenstva“ — pravi dr. Drag. Lončar.

* * *

Kreka je vojna pomladila, vrnila ga je nekdanjim vzorom; hudo je bilo skušano njegovo ideološko naziranje o svetu in ljudeh. Tudi on je bil poveden na goro, tam so mu pokazali kraljestvo; odklonil ga je. — Spoznal je, da ga je politična oportunistična zavedla, da je grešil proti načelom, s katerimi je nekdanj mlad kaplan stopil med reveže. Bil je cel mož: odkrito je priznaval tudi svoje zmote. Njegova osebna poštenost, njegov globoki moralni čut nista mogla mirovati, ko je videl, da iščejo ljudje pri javnem delu osobne koristi. Njegov notranji imperativ je pobijal take nagibe, zakaj bil je tipičen slovenski kulturni delavec. Politično delo je delo v korist ljudstva, nihče ne sme pri tem obogateti! — tako se je glasilo njegovo veliko moralno geslo, ki naj pomladi in prenovi naše

javne razmere. — 3. marca 1917. mi je pisal: „Dragi, vse — godci v prsih in zraku, mladenstvo v duši in pomlad po gričih me vleče za praznike ven. — Rad bi vas že videl.“ Čutil je pomlad v svoji duši in gnalo ga je na grič k ozelenelim bukvam. — Menda nekako tri tedne potem sva se videla. Na glavi rdeč fes, v ustih pipo — nekako mladeniško-prazničen je bil.

Tistikrat sva govorila dolgo. Razjasnil mi je mnogo aktualnih vprašanj; govoril je o svojih načrtih za bodočnost.

„Kaj ste postali revolucionar?“ sem se pošalil z rdečim fesom.

„Tudi mak rdečo glavo ima . . . Ker pa sem še v hlačah, sem še vedno za evolucijo.“

Takoj pa se je pogovor zasukal, prešla sva na našo narodno bodočnost.

„Doma, mislim, bo šlo gladko“ je dejal. „Meni, upam, ne bo treba niti agitirati, ljudstvo bo samo zapodilo vojne hujskače . . .“

Razložil mi je psihične momente ljudskega življenja, ki govore zanj. Pripovedoval je tudi, kakšno razpoloženje je našel na Dunaju, kaj mislijo po državnih pisarnah o nekaterih naših vodilnih možeh. Podkrepil je svoje misli s pismi, ki jih je prejel tiste dni od raznih osebnosti, med katerimi je bilo zlasti eno zanimivo.

Govoreč o kranjskih razmerah je bil seveda takoj pri združništvu. Pri tem pa se je razvnel.

„Združništvo ni za utilariste, za nje se nisem pehal. Upam, da ga rešim nesreče . . .“

„Ne vem, če se vam posreči,“ sem podvomil in mu navedel nekaj presenetljivih dejstev.

„Za dve tretjini bi skoro glavo položil . . . Združništvo je ljudsko, je narodno premoženje.“

Bil je tako vzhičen, da so vsi živci zatrepotali v njem. Njegove geste so bile odločne, nobene cmihavosti ni bilo v njem. Nato je govoril o združni banki, na katere ustanovitev je mislil, in o njenem narodno-gospodarskem pomenu za razbito Goriško . . .

O svojih zadnjih strankarsko-političnih doživljajih je menil: „Že leta 1895., najpozneje 1896. bi bil moral prelomiti s to stranko. Vidim, da ima premočno obiležje enega samega stanu. Zato sem vabil vanjo mlade, pametne posvetnjake; saj veste, tudi marksiste sem javno pozval, naj pridejo k nam. — Za bodoče čase je stranka premalo demokratična, stanovske predprave se bodo razsule ob svoji notranji nevzdržnosti.“

Prešel je na razmere v južni Nemčiji, govorila sva še o nekaterih skupnih dunajskih znancih, od njih je zavil pogovor na naše domače gospodarske, socialne in kulturne probleme.

„Če pride do ujedinenja Jugoslovanov, brez Bolgarov, ali bomo mogli živeti?“

„Tako kakor je šlo doslej, ne more iti v bodoče!“

„Res!“

„Tudi mislim, da je ujedinenje naravna tvorba naše preteklosti in sociološka razvojna potreba; sama nas potiska v to smer.“

„Ljudstvo ljubi oboje, kruh in svobodo, pa svobodo še nekoliko bolj ko kruh,“ je rekel. „Treba pa je vseeno vedeti, kaj imamo, kaj potrebujemo, od česa bomo živeli. Važno je tudi naše sosedstvo. Predvsem, kaj je z Romuni? Z njimi, mislim, se bo dalo pametno govoriti; tudi z Ogrji se mogoče še sprijaznimo. Nekam se bomo morali nasloniti, pomisliti bomo morali, kdo nam more več dati.“

In obral je vse naše geografične sosedne, preštel je, kaj imajo, česa nimajo — o, koliko je vedel ta silni mož.

„Za nas, Slovence, se ne bojim. Naše združništvo bo imelo veliko dela po Hrvatskem. Če oživimo naše staro obrt, bo imela na našem jugu prostoren trg.“

Tudi glede teritorialne oddelitve je govoril prav nazorno. Ljubil je plastične zemljevide, zaradi katerih je Angleže še prav posebno čislal kot praktične ljudi.

„Če odtrgamo današnji del slovenske Koroške, nima to zmisla. Pogledajte, naše koroško ljudstvo grativira v ponemčena središča. Vidite, naravnost v Celovec in v Beljak tekó vsa pota. Brez teh gospodarskih središč se koroški Slovenci, kolikor so nam jih še pustili, ne morejo gibati. Karavank tudi ne moremo prestaviti. Kaj torej?“

„Prirodno pravo!“ sem odvrnil.

„Toliko zraka smemo zahtevati, da se bo dalo dihati.“

Končno je razpravljajal o mnogih „majhnih“ vprašanjih, ki nam jih bo razrešiti. O občini in njenih reformah, o naših vojnih ujetnikih, o goriških izgnancih, o naših „Amerikancih“, pri čemer je pripomnil:

„Premišljal sem tudi o tem, če bi se izplačalo, da grem po vojni v Ameriko po naše ljudi. Njih prihranki bi nam prišli prav pri vzpostavitvi našega narodnega gospodarstva. Te misli še nisem opustil.“

Ob slovesu mi je dejal.

„Zdi se mi potrebno, reči vam: delajte na to, da bi se enkrat sešli pametni, res demokratino čuteči ljudje vseh struj na razgovor o vseh teh silno važnih rečeh. Jaz bom poleg. Če najdemo miselno edinost in skupnost vsaj v nekaterih poglavitnih točkah, po mojem mnenju je to mogoče, ustvarimo tako zelo potrebni blok slovenske umstvene, realistične demokracije. Kdor se bo čustveno pripravil na bodočnost — njegova bo!“

To Krekovo misel izročam s tem tisti naši javnosti, ki ji je namenjena.

Krek sam se je pripravil za veliko delo v bodočnosti. Politično ujedinenje Jugoslovanov — to delo je čakalo njega, edini on je bil med nami, ki je mogel pripraviti naše realistično duševno prerčenje v tej smeri. Jugoslavijo, kakor si jo je bil zamislil, je skušal duševno objeti v vseh njenih konkretnih oblikah, ne zgolj pesniško idealno, temveč tudi sociološko realno. Ko jo je umstveno zapopadel in se je duševno vživil vanjo, je stopil na plan. Misel je zorna — včlovečila se bo. In povedal

nam je bistvo svojega duševnega ploda z besedami pesnika, ki z njimi prežene temo. Zato smo ga razumeli vsi, vsa jugoslovanska ljudstva.

Korakojoč v bodočnost, ki je bila njemu že jasna, je budil še speče duše. Njegov zadnji agitatorični razmah se dá vzporediti agitacijski sili in sijajni zgovornosti Lassalla, ki mu je bil vedno vzgled agitatorja. Sejal je besede bodočnosti, novo oznanilo je vzbudilo hrepenenje v ljudskih dušah. Sredi dela, ki so mu ga kopicile vedno nove in mnogotne misli, pa je nenadno zatulil njegov grob . . .

Jugoslavijo je zadela prva nesreča; njena britkost bo potrdila našo skupno voljo.

Janko Samec:

Lelji.

† 13. 4. 1907.

Dva angela na grobu kot čuvaja
stoječa dan in noč nam vsem na poti,
da spanja sladkega nihče ne zmoti
pokoja hrepenečim tega kraja.

Tu konec se z začetkom v eno spaja,
ki verno plava večnosti nasproti,
odkoder zopet po prečudni poti
k življenju novemu se vse preraja.

Po tebi moja duša več ne toži!
Le v trdni veri težko nate čaka
in je podobna hrepeneči roži,

ki od jutranje zore pa do mraka
nad njo nebroj oblakov črnih kroži . . .
a večnost dolga ji — minuta vsaka . . .

